

СУДОВІ ОРГАНИ АНТИЧНИХ ПОЛІСІВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Історія суду в Україні має багатовікову історію становлення та розвитку. На думку більшості дослідників, вона розпочинається за часів Київської Русі [1, с.318; 2, с.3]. Хоча насправді її коріння сягає набагато далі вглиб віків – принаймні другої половини першого тисячоліття до н.е. Ще в 1962 р. у ході археологічних розкопок ольвійського некрополя було знайдено лист на свинцевій пластині, адресований якимось Батіконом до Дафіла. Лист датується IV–III ст. до н.е. і розповідає про невдачі автора та його сім'ї у судовому розгляді справи [3, с.79]. Лист безсумнівно доводить факт існування у цей час в Ольвії суду – державного органу, який здійснював правосуддя у формі розгляду та вирішення різних категорій справ у встановленому законом даної держави процесуальному порядку. Подібні органи поза сумнівом існували й в інших північнопричорноморських державах.

Спеціального історико-юридичного дослідження судової системи античних держав Північного Причорномор'я досі не здійснювалося, хоча існує достатньо широкий пласт літератури, у якій висвітлено характерні риси побудови та особливості діяльності судових органів інших грецьких держав античного часу, насамперед Афін. Цим питанням частково або повністю присвячено історичні розвідки В.В.Латишева, Г.Бузольта, Д.С.Карева та С.О.Голунського, О.Є.Паршикова та ін. [4; 5; 6; 7; 8]. Окрім того, аналіз окремих характерних рис суду та судочинства у полісах північнопонтійського регіону міститься у працях М.В.Скржинської, Е.В.Діля, Ю.Г.Виноградова та ін. [9; 10; 11].

Як свідчать джерела, з IV ст. до н.е. в античних державах особливо поширюється афінська модель системи судових органів, хоча й з певною місцевою специфікою. Цей процес яскраво проявляється, насамперед, у тих полісах, які раніше входили до Морського союзу. Наприклад, відомо, що з IV ст. до н.е. у Родосі, Фасосі, Синопі, які входили до Архе, з'являються таблички дікастів (суддів). Приблизно в цей же час тут засвідчено також окремі юридичні процедури, відомі до того лише в Афінах. На підставі доведеного вченими (насамперед, на основі аналізу фрагменту закону про міри, ваги та монети) [12, с.45] факту входження окремих полісів Північного Причорномор'я (Феодосії, Гермонасси, можливо, Ольвії та Німфею) до Афінського морського союзу [13; 14, с.70, 89; 15, с.77; 16, с.141] та матеріалів, знайдених у ході археологічних розкопок ольвійського суду (дікастерію), інших ар-

хеологічних даних можемо впевнено припустити: система судових органів та юридична процедура судочинства Афін та багатьох північнопричорноморських держав були значною мірою тотожними. А в елліністичний період, як зазначають дослідники, судочинство уніфікувалося у всьому грецькому світі [17, с.466].

Населенню античних міст-держав Північного Причорномор'я класичного та еліністичного часу, як і громадянам грецьких метрополій [18, с.3], була притаманна схильність вирішувати будь-які, навіть дрібні суперечки шляхом судових позовів (про це свідчать, зокрема, як опубліковані так і неопубліковані судові наговори, віднайдені археологами) [10, с.48]. Ця властивість давніх греків дала можливість Аристофанові порівнювати своїх співгромадян з крикливим цвіркуном, знаходячи при цьому останнього значно спокійнішим [19, с. 21]. Саме тому судоустрій та судочинство набули тут достатньо складних, розвинених форм. Наявність суттєвих лакун у законодавстві та філодікія (φιλολικία), тобто любов громадян до судового вирішення різноманітних життєвих колізій, надавали судовим органам – народному суду дікастів, колегії архонтів, іншим магістратам – широке поле для діяльності.

Як голови суду могли виступати різні державні посадові особи залежно від суті справи. Насамперед ці функції виконували архонти, а також інші магістрати за своєю компетенцією. Взагалі поняття головування у суді (ἡγεμονία δικαστηρίου) в античний час трактувалося ширше, ніж нині. Ігемон (голова суду) був зобов'язаний прийняти від громадянина скаргу, здійснити попереднє слідство, головувати при розгляді справи судом та здійснювати контроль за виконанням судових вироків. У маловажливих справах, а також у особистого зізнання злочинця або очевидності й безапелляційності доказів, архонти, деякі інші магістрати мали право здійснювати судочинство й особисто. Але у важливих справах, коли злочинцю загрожувала смертна кара, архонти могли приймати остаточне рішення лише тоді, коли злочин та покарання були прямо передбачені законом. В інших випадках справа переносилася до дікастерію (δικαστήριον – суд), який, за висловом М.В.Скржинської, «являв собою один з головних атрибутів діяльності держави» [9, с.93].

Про існування цієї установи, зокрема в Ольвії, переконливо свідчать археологічні дані. Ще у 1969 р. при розкопках ольвійської агори було досліджено будівлю дікастерію [20, с.40–41; 21 с.92–95], пропорції якої значною мірою повторюють співвідношення розмірів афінської гелієї. Тоді ж було віднайдене два бронзових псефи другої половини IV – початку III ст. до н.е., повністю ідентичних афінським, які відрізняються від останніх лише написом – не ψῆφος δημοσία, а ἱερὰ. Окрім того, у Петербурзі в Ермітажі й нині зберігається безпаспортний бронзовий пінакіон судді-дікаста III ст. до н.е., який, на думку Ю.Г.Виноградова, який

підкріплює свою точку зору ономастичними даними, також походить з Ольвії [11, с.10, 14]. Пінакіон дікаста ще у 30-х рр. XX ст. був віднайдений і в Херсонесі при розкопках еліністичних житлових кварталів [22, с.73]. Перший артефакт являє собою бронзову пластинку з гачком для підвішування та написом на одному боці – «Артемідор, син Поліхарта», а на іншому – «Мік, син Артемідора» та літерою Γ, що означає третє відділення суду, у якому послідовно засідали обидві вказані на пінакіоні особи – батько й син. Досліджуючи обставини виготовлення написів, Ю.Г.Виноградов зауважив, що, очевидно, син, віддаючи пластинку майстрові для викарбування свого імені, розпорядився не знищувати ім'я свого батька, тим самим демонструючи наступність своїх громадянських прав, принаймні у другому коліні [11, с.10]. Друга віднайдена пластинка, має прямокутну форму. На одному її боці зображено державний символ Херсонесу – дельфіна, на іншому – зроблено напис: «*Ἀρτεμίδωρος Διοσκόριδος*». Видавці датують її широко: III-II ст. до н.е. [22, с.73]. Незважаючи на те, що за виглядом ці дві пластинки достатньо суттєво відрізняються одна від одної, Ю.Г.Виноградову усе ж вдалося цілком переконливо довести, що обидві вони, безсумнівно, є пінакіонами дікастів [11, с.13]. Усі названі пам'ятки, на переконання дослідників, свідчать про те, що, принаймні з IV ст. до н.е. громадяни античних держав Північного Причорномор'я стали багато в чому рецепіювати афінську модель судоустрою та судочинства. На це побіжно вказує й входження Ольвії у V ст. до н.е. до Афінської архе [13; 14, с.70, 89], члени якої, як відомо, охоче запозичували окремі аттичні інститути, насамперед юридичні [11, с.14].

Отже, на підставі всього вищезазначеного можемо впевнено констатувати, що головною судовою установою в демократичних античних державах Північного Причорномор'я був «суд присяжних» (в Афінській державі аналогічний орган іменувався *гелією*, *ἡλιαία*) [7, с.58]. Присяжні обиралися народними зборами з числа громадян [15, с.83], які досягли 30-річного віку, не були обтяжені боргами та не піддавалися атимії. Ймовірно, обрання здійснювалося архонтами та секретарем. Обрані за жеребом розподілялися на судові палати (відділення) – дікастерії (*δικαστήρια*) [8, с.57]. Для вирішення важливих справ разом могли об'єднуватися дві, три і навіть чотири палати, причому зазвичай до їх загального складу додавали ще одну особу із запасних присяжних, щоб вийшло непарне число. Зокрема, про жеребкування дікастів перед судом непрямо свідчить анонімний лист з пропозицією хабара, що походить з Ольвії [24; 25; 11, с.14]. Окрім того, важливі для розуміння процедури обрання дікастів та їхньої діяльності надали розкопки ольвійської будівлі суду – дікастерію. У кількох його приміщеннях

та у дворі було знайдено велику кількість граффіті та діпінті на звичайних амфорних черепках з чоловічими іменами – поодинокими або списками з п'яти імен, визначені дослідниками як попередні начерки складу колегій магістратів [20, с.37; 26, с.163].

Вступаючи на посаду, обрані судді (дікасти) урочисто присягали (ὀρκος ἱλαστικός) вершити суд згідно з законами та постановами народу, а у випадку їх відсутності справедливо вирішувати справи, однаково уважно вислуховуючи промови позивача та обвинуваченого. Після присяги кожен з дікастів одержував пінакіон – дерев'яну, бронзову або кістяну пластинку (πίνακιον πύστινον) з вирізьбленим на ній офіційним ім'ям судді та номером його дікастерію, що позначався однією з перших літер грецької абетки. Ця пластинка протягом усього року, на який обирався дікаст, слугувала ознакою посади, яку він обіймав. Ми вже згадували про бронзовий пінакіон дікаста III ст. до н.е. ольвійського походження, а також пінакіон, віднайдений у Херсонесі у 1937 році [11].

Судові засідання могли відбуватися щоденно, крім свят та днів народних зборів [27, с.16]. Під час війни зазвичай припинялося судочинство у приватних справах. З метою запобігання спробам підкупу суддів [28, с.47] (а такі випадки траплялися, про що яскраво свідчить віднайдений археологами анонімний лист з Ольвії, написаний на свинцевій пластині) [29, с.58–60; 30, с.140–141], упередженості й порушень норм, що регулювали судовий процес, лише вранці у день засідання архонти жеребкуванням визначали, який дікастерій та у якому судовому приміщенні буде проводити засідання.

Як правило, для розгляду певної категорії справ визначалося певне приміщення. Якщо склад судової палати, котра повинна була працювати цього дня, виявлявся неповним (через хворобу, смерть когось із дікастів тощо), то архонти мали доповнити його (πληροῦ τὸ δικαστήριον) шляхом жеребкування з переліку запасних суддів. Таким чином, ніхто з присяжних не міг знати, які справи йому доведеться розглядати у даний день. Судові будівлі, що розташовувалися переважно навколо агори, ймовірно, як і в Афінах, розрізнялися за номерами та кольором дверей. Входячи до судового приміщення, геліасти отримували дерев'яні значки (σύμβολον), які по закінченню засідання показували колакретам (κολακρέται) – фінансовим магістратам, які розпоряджалися коштами для релігійних потреб, пританей, платні дікастам, різьблення на плитах законів та постанов – та на цій підставі отримували платню за виконання своїх функцій [4, с.134].

Зважаючи на значення міжнародної, зокрема, морської торгівлі в економіці античних держав Північного Причорномор'я можна припустити й існування тут інституту навтодіків (ναυτοβίκαι), які здійснювали судочинство у справах, пов'язаних із

морською торгівлею, а також вели процеси про самовільне присвоєння прав громадянства [31, с.279, № 450], хоча, можливо, такою компетенцією наділялися інші магістрати. Допоміжні функції у судах (як і в інших громадських місцях) могли виконувати державні раби «з фракійців, скіфів та інших варварів».

Безперечно наявні в північнопричорноморських державах античного часу і міжнародні третейські суди. Практика звернення до них, за висловом Г.Бузольта, становила «важливий крок в охороненні мирних відносин» [5, с.67]. Вже з VI ст. до н.е. відомі випадки, коли держави у випадках виникнення між ними територіальних суперечок передавали третейське рішення незацікавленій третій державі, або ж авторитетному громадянину з такої держави [32, V, 95]. Окрім того, сторони могли звертатися з проханням вирішити суперечку до жерців дельфійського або іншого авторитетного святилища [33, I, 28]. У мирних договорах інколи зазначалося, що суперечки, які виникають протягом терміну дії договору, повинні вирішуватися не збройним шляхом, а за допомогою третейського суду, щодо якого в разі необхідності мала бути укладена угода [33, I, 78, 143; V, 18; V, 79; VII, 18]. В деяких випадках держави, що укладали договір, спеціально зобов'язувалися визнавати рішення третейського суду або вносили у якості застави значну суму, яка мала бути відібрана у держави, що не визнала судові рішення. Хоча, як зауважують стародавні автори, сприйняття рішення залежало від доброї волі держав, і бувало, що та сторона, не на користь якої було прийняте рішення, могла й не звертати на нього уваги [32, VI, 108; 33, V, 31].

Отже, в античних державах Північного Причорномор'я складалася система судових органів, подібна до судових систем більшості держав еллінської ойкумени з урахуванням місцевих особливостей державно-правового розвитку. Джерела надають можливість достатньо впевнено визначити коло судових органів північнопричорноморських держав, з'ясувати межі їхніх повноважень та виявити зміни у компетенції на різних етапах розвитку держав. У подальшому традиції античної культури, зокрема й правової, не були знищені. Беручи до уваги наступність у праві України, маємо підстави з упевненістю говорити про те, що пізніші судові інституції формувалися на підвалинах, які закладалися ще за часів античності.

Список літератури: 1. Кони А.Ф. История развития уголовно-процессуального законодательства в России // Собр. соч. В 8 тт. Т. 4. М., 1967. 2. Маляренко В. Становлення і розвиток кримінально-процесуального права на різних етапах історії України // Право України. 2004. № 8. 3. Виноградов Ю.Г. Древнейшее греческое письмо с о. Березань // Вестник древней истории, 1971. № 4. 4. Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. Государственные и военные древности. СПб., 1888. 5. Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей. Х., 1890. 6. Голунский С.А.,

Карев Д.С. История суда и уголовного процесса. Альбом наглядных пособий. М., 1938. 7. Паршиков А.Е. Организация суда в Афинской державе // Вестник древней истории. 1974. № 2. 8. Меденцев А.Н. Суд в Древней Греции // Актуальні проблеми держави і права. Вип. 6. Ч. 1. Одеса, 1999. 9. Скржинская М.В. Будни и праздники Ольвии в VI-I вв до н.э. СПб., 2000. 10. Диль Э.В. Ольвийская чашка с наговором // Известия императорской археологической комиссии (СПб). 1915. № 58. 11. Виноградов Ю.Г. Табличка дикаста из эрмитажного собрания // Античная балканистика. М., 1987. 12. Meiggs R., Lewis D.A. Selection of Greek Historical Inscriptions. Oxford, 1969. 13. Карышковский П.О. Ольвия и Афинский союз // Материалы по археологии Северного Причерноморья. 1959. № 3. 14. Виноградов Ю.Г. Синопа и Ольвия в V в. до н.э. // Вестник древней истории. 1981. № 2. 15. Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская: Город счастья и печали. К., 2004. 16. Скржинская М.В. Скифия глазами эллинов. СПб., 2001. 17. Глускина Л.М. Социальные институты, экономические отношения и правовая практика в Афинах IV в. до н.э. по судебным речам Демосфеновского корпуса // Демосфен. Речи. Т. 2. М., 1994. 18. Шульц Г.Ф. Адвокатура в древних Афинах и один из ее представителей. Х., 1897. 19. Стоянов А.П. История адвокатуры у древних народов. Х., 1869. 20. Леви Е.И. Ольвия. Город эпохи эллинизма. Л., 1985. 21. Белов Г.Д., Стрелецкий С.Ф. Кварталы XV и XVI // Материалы и исследования по археологии. 1953. № 34. 22. Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская: Город счастья и печали. К., 2004. 23. Шкорпил В.В. Пластина с надписями из Ольвии // Известия императорской археологической комиссии (СПб). 1908. № 27. 24. Яйленко В.П. Ольвийское письмо анонима // История и культура древнего мира. М., 1996. 25. Леви Е.И. Раскопки ольвийской агоры и теменоса // Античное общество. М., 1967. 26. Беко. Организация уголовной юстиции в главнейшие исторические эпохи / Пер. с фр. СПб., 1867. 27. Гавриленко О.А. Злочини та покарання у праві античних держав Північного Причорномор'я // Право та безпека. 2002. № 1. 28. Виноградов Ю.Г. Письма из Ольвии // Древний мир. 2002. №3. 29. Яйленко В.П. Ольвийское письмо анонима // История и культура древнего мира. М., 1996. 30. Античный способ производства в источниках / Под ред. С.А.Жебелева // Известия ГАИМК. Вып. 78. Ленинград, 1933. 31. Геродот. История в девяти книгах / Пер. Г.А.Стратановского. Л., 1972. 32. Фукидид. История / Пер. и прим. Г.А.Стратановского. М., 1999.

Надійшла до редакції 15.12.05

П.П. Захарченко

СЕЙМИ ЛИТВИ ТА ПОЛЬЩІ (XIV–XVI СТОЛІТЬ): ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

До сьогодні порівняльний аналіз сеймів Литви і Польщі (XIV–XVI ст.) в історіографії не проводився. У дореволюційний час з зазначеної теми вийшло кілька робіт таких авторів, як П. Карєєв, Ф. Зігель, А. Леонтович, М. Михайленко, М. Владимирський-Буданов, проте вони присвячувалися розвитку станово-представницьких установ окремо в Литві та Польщі.

За радянський період у загальних працях О. Манусевич, С. Ліванцев, П. Корольок торкалися і проблеми організації роботи,